

Inhoud

Voorwoord	13
1 Een ander land	23
Menselijke prehistorie	24
Het Griekenland van Homerus	27
De Hebreeuwse Bijbel	29
Het Romeinse Rijk en het vroege christendom	37
Middeleeuwse ridders	44
Het vroegmoderne Europa	46
Mannen van eer in Europa en de vroege Verenigde Staten	50
De twintigste eeuw	52
2 Het pacificatieproces	63
De logica van geweld	63
Geweld bij voorouders van de mens	70
Soorten menselijke samenlevingen	75
Het geweldsniveau in samenlevingen met en zonder staat	84
Beschaving en de nadelen	96
3 Het beschavingsproces	99
De daling van het Europese moordcijfer	101
Een verklaring voor de daling van het Europese moordcijfer	106
Geweld en klasse	127
Geweld wereldwijd	133
Geweld in deze Verenigde Staten	141
Het ‘decivilisatieproces’ in de jaren zestig	161
Hercivilisatie in de jaren negentig	174

4 De Humanitaire Revolutie 193

Moorden uit bijgeloof: mensenoffers, hekserij en bloedlaster 199

Moorden uit bijgeloof: geweld tegen godslasteraars, ketteren en
afvalligen 207

Wrede en ongebruikelijke straffen 214

De doodstraf 219

Slavernij 224

Despotisme en politiek geweld 231

Grootschalige oorlog 236

Vanwaar de Humanitaire Revolutie? 244

De opkomst van empathie en respect voor mensenlevens 253

De Republiek der Letteren en het humanisme van de
Verlichting 256

Beschaving en de Verlichting 265

Bloed en bodem 268

5 De Lange Vrede 272

Statistieken en beschrijvingen 273

Was de twintigste eeuw echt de ergste? 277

De statistieken van dodelijke conflicten, deel 1: De timing van
oorlogen 287

De statistieken van dodelijke conflicten, deel 2: De grootte van
oorlogen 301

Het traject van oorlogen tussen grootmachten 317

Het Europese oorlogstraject 324

De hobbesiaanse achtergrond en de tijdperken van dynastieën en
godsdiensten 329

Drie stromingen in het Tijdperk van Soevereiniteit 334

De ideologieën van de Contraverlichting en het Tijdperk van
Nationalisme 338

Humanisme en totalitarisme in het Tijdperk van de
Ideologieën 347

De Lange Vrede: Enkele cijfers 354

De Lange Vrede: Opvattingen en gebeurtenissen 362

Is de Lange Vrede een nucleaire vrede? 379

Is de Lange Vrede een democratische vrede? 393

Is de Lange Vrede een liberale vrede? 402

Is de Lange Vrede een kantiaanse vrede? 408

6 De Nieuwe Vrede 417

De curven van oorlogen in de rest van de wereld 420

De curve van genocide 452

De curve van het terrorisme 483

Waar de engelen schromen te gaan 507

7 De rechtenrevoluties 531

Burgerrechten en de afname van lynchpartijen en raciale pogroms 536

Vrouwenrechten en de afname van verkrachting en mishandeling 552

Kinderrechten en de afname van infanticide, slaag, kindermishandeling en pesten 580

Homorechten, de afname van potenrammen en de legalisering van homoseksualiteit 623

Dierenrechten en de afname van wreedheid tegen dieren 634

Waar komen de rechtenrevoluties vandaan? 661

Van de geschiedenis naar de psychologie 669

8 Innerlijke demonen 670

De schaduwzijde 671

De moralisatiekloof en de mythe van het kwaad 678

Geweldsorganen 691

Predatie 706

Dominantie 715

Wraak 734

Sadisme 759

Ideologie 772

Puur kwaad, innerlijke demonen en een daling van het geweld 790

9 Goede engelen 793

Empathie 796

Zelfbeheersing 821

Een recente biologische revolutie? 848

Moraliteit en taboe 862

De rede 889

10 Op engelenvleugels	928
Belangrijk maar niet consequent	930
Het dilemma van de pacifist	938
De Leviathan	941
Minnelijke handel	943
Feminisering	946
De uitdijende kring	952
De roltrap van de rede	954
Overpeinzingen	957

Noten	965

Bibliografie	1027

Register	1083

Voorwoord

Dit boek gaat over misschien de belangrijkste ontwikkeling ooit die in de menselijke geschiedenis heeft plaatsgevonden. Geloof het of niet (en ik weet dat de meeste mensen het niet geloven), het geweld in de wereld is over een langere tijdspanne afgenomen en het tijdperk waarin we nu leven is misschien wel het vredelievendste in het bestaan van onze soort. De afname is zeker niet gladjes verlopen, het geweld is niet volledig verdwenen en het is allerm minst zeker of het geweld blijft afnemen. Maar de trend is onmiskenbaar, zowel op een schaal van millennia als van jaren, en strekt zich uit van het voeren van oorlogen tot het slaan van kinderen.

13

De vermindering van geweld laat geen aspect van het leven onberoerd. Het dagelijks bestaan is anders als je altijd bang moet zijn om te worden verkracht, ontvoerd of vermoord. Handel, onderwijs en kunsten kunnen nauwelijks tot ontwikkeling komen als de instellingen die ze mogelijk maken even snel worden geplunderd en platgebrand als ze zijn opgebouwd.

De historische ontwikkeling van het geweld beïnvloedt niet alleen het dagelijks leven, maar ook hoe we dit begrijpen. Wat is er fundamenteeler voor ons gevoel van wat alles betekent en waar het naartoe gaat dan de vraag of we op lange termijn beter of slechter zijn geworden van het geploeter van het menselijk ras? Hoe, in het bijzonder, moeten wij de moderniteit begrijpen – wat moeten we denken van de erosie van de familie, stam, traditie en godsdienst, veroorzaakt door het individualisme en het kosmopolitisme, de rede en de wetenschap? Er hangt veel af van hoe we deze overgang opvatten: of we onze wereld zien als een poel van misdaad, terrorisme, genocide en oorlogen of als een periode die in vergelijking met het verleden is gezegend met een ongekend niveau van vreedzame coëxistentie.

De vraag of de trends in het gebruik van geweld omhoog of omlaag gaan, beïnvloedt ook onze opvatting van de natuur van de mens.

Hoewel op biologie gebaseerde theorieën over de menselijke natuur vaak worden geassocieerd met een fatalistische houding ten aanzien van geweld, en de theorie dat de geest een onbeschreven blad is met vooruitgang wordt geassocieerd, is het verband in mijn ogen eerder omgekeerd. Hoe moeten we de natuurlijke staat van leven begrijpen die er heerste toen onze soort ontstond en de geschiedenis begon? De overtuiging dat het geweld is toegenomen, doet vermoeden dat we zijn besmet, misschien onherstelbaar besmet, door de wereld die we gemaakt hebben. De overtuiging dat het is afgenomen, suggereert dat we als woestelingen zijn begonnen en dat de kunstgrepen van de beschaving ons een nobele richting hebben doen kiezen, een richting waarin we kunnen hopen verder te komen.

Dit is een dik boek en dat moet ook wel. Eerst moet ik u ervan overtuigen dat het geweld in de loop van de geschiedenis echt is afgenomen, in de wetenschap dat dit idee scepsis, ongeloof en soms woede opwekt. Onze cognitieve vermogens maken ons vatbaar voor het idee dat we in gewelddadige tijden leven, vooral als ze worden opgestookt door media die uitgaan van het motto *if it bleeds, it leads*. Het menselijk brein schat de kans dat een gebeurtenis zich voordoet in aan de hand van het gemak waarmee het zich voorbeelden herinnert, en er worden nu eenmaal meer beelden van bloedbaden onze huizen in gestraald en in onze geheugens gebrand dan van mensen die sterven van ouderdom.¹ Hoe gering het percentage doden door geweld ook is, in absolute aantallen zijn het er altijd genoeg om een televisiejournaal mee te vullen. De indruk die mensen hebben van geweld, is dus losgekoppeld van de werkelijke omvang.

Ons gevoel van gevaar wordt ook verstoord door onze morele psychologie. Niemand heeft ooit activisten voor een goede zaak geworven door te roepen dat de dingen steeds beter gaan. En bringers van goed nieuws krijgen vaak het advies hun mond te houden om mensen niet in slaap te sussen. Ook geeft een groot deel van onze intellectuele cultuur niet graag toe dat er iets goeds zou kunnen zijn aan onze beschaving, moderniteit en westerse maatschappij. Maar waarschijnlijk komt de illusie dat geweld continu aanwezig is vooral voort uit een van de krachten die het geweld ooit hebben doen afnemen. De afname van gewelddadig gedrag ging gepaard met een afname van een tolerante of zelfs verheerlijkende houding ten aanzien van geweld, en vaak loopt de mentaliteitsverandering voorop. Vergeleken bij de massawreedheden uit de menselijke geschiedenis lijkt een dodelijke injectie voor een moordenaar in Texas of een bende hooligans die iemand van een et-

nische minderheid intimideert vrij mild. Maar vanuit hedendaags perspectief beschouwen we dergelijke gebeurtenissen als teken van hoe diep we kunnen zinken, niet van hoe hoog de lat tegenwoordig wordt gelegd.

Tegen deze vooroordelen in zal ik u moeten overtuigen met cijfers, die ik uit computerbestanden pluk en in grafieken weergeef. Telkens leg ik uit waar de cijfers vandaan komen en doe ik mijn best om duidelijk te maken wat ze betekenen. Het probleem dat ik wil begrijpen, is hoe het geweld op vele fronten is afgenomen: in het gezin, in de buurt, tussen stammen en andere gewapende groepen, en tussen grote naties en staten. Als de geschiedenis van het geweld op verschillende niveaus een volkomen eigen traject had gevolgd, dan zou voor elk een apart boek geschreven moeten worden. Maar tot mijn voortdurende verbazing gaan de wereldwijde trends achteraf gezien op bijna alle niveaus naar beneden. Dat vraagt om onderbouwing van de verschillende trends in één boek en het zoeken naar overeenkomstige perioden, oorzaken en ontwikkelingen.

15

Ik hoop u ervan te overtuigen dat zoveel vormen van geweld gelijktijdig zijn afgenomen dat dit geen toeval meer kan zijn en dat er dus een verklaring voor gevonden moet worden. Het ligt voor de hand om de geschiedenis van het geweld als een morele strijd voor te stellen – als een heldhaftig gevecht van recht tegen onrecht – maar dat is niet mijn uitgangspunt. Mijn aanpak is wetenschappelijk in brede zin, wat wil zeggen dat ik naar verklaringen zoek waarom dingen gebeuren. We ontdekken misschien dat de vooruitgang in vredelievendheid deels tot stand werd gebracht door ‘morele ondernemers’ en hun bewegingen. Maar het is ook mogelijk dat we prozaïscher verklaringen vinden, die te maken hebben met veranderingen in de techniek, het bestuur, de handel of de aanwezige kennis. De afname van geweld kan niet worden opgevat als een onstuitbare progressieve kracht die ons naar een omegapunt van volmaakte vrede voert. Het gaat eerder om een verzameling statistische trends in het gedrag van groepen mensen in verschillende tijdperken en het vraagt daarom om een verklaring in psychologische en historische zin: hoe de menselijke geest reageert op veranderende omstandigheden.

Een groot deel van dit boek is gewijd aan de psychologie van geweld en geweldloosheid. De *theory of mind* die ik gebruik, is een synthese van cognitieve wetenschap, affectieve en cognitieve neurowetenschappen, sociale en evolutionaire psychologie, en andere wetenschappen van de menselijke natuur die ik onderzocht in *Hoe de menselijke geest*

werkt, *Het onbeschreven blad* en *De stof van het denken*. Volgens deze synthese is het brein een complex systeem van cognitieve en emotionele vermogens die in de hersenen zijn geïmplementeerd en hun basisontwerp danken aan evolutionaire processen. Door een aantal van deze vermogens neigen we naar verschillende soorten geweld. Dankzij andere – ‘de betere engelen van onze natuur’, in Abraham Lincolns woorden – neigen we naar samenwerking en vrede. Om de afname van het geweld te verklaren moet ik de veranderingen vaststellen in onze culturele en materiële omgeving die zorgden dat onze vredelievende motieven de overhand kregen.

16 Ten slotte moet ik laten zien hoe onze geschiedenis ingrijpt op onze psychologie. Alles wat de mens betreft, is onderling verbonden en dat geldt in het bijzonder voor geweld. De vreedzamer samenlevingen zijn meestal ook rijker, gezonder, beter opgeleid, beter bestuurd, vrouwvriendelijker en meer geneigd om handel te drijven. Het is niet gemakkelijk om te zeggen met welke van deze positieve kenmerken de vicieuze cirkel begon en welke daarop meeliften en het is verleidelijk om te berusten in onbevredigende cirkelredenaties als ‘het geweld is afgenomen omdat de cultuur minder gewelddadig werd’. Sociale wetenschappers onderscheiden ‘endogene’ variabelen (die zich binnen het systeem bevinden en worden beïnvloed door het fenomeen dat ze proberen te verklaren) en ‘exogene’ variabelen (die op gang worden gebracht door krachten van buitenaf). Exogene krachten kunnen praktisch zijn en bijvoorbeeld veranderingen betreffen op het gebied van technologie, demografie, handel en bestuur. Maar ze kunnen ook te maken hebben met de intellectuele wereld, als nieuwe ideeën worden bedacht en verspreid en een eigen leven gaan leiden. Het is het bevredigendst om een historische verandering te verklaren aan de hand van een exogene trigger. Voor zover de data dit toestaan, zal ik proberen om exogene krachten te identificeren die onze geest op verschillende tijdstippen en verschillende wijzen hebben beïnvloed, en waarvan men kan zeggen dat ze daarmee een afname van het geweld hebben veroorzaakt.

Al die verklaringen voor deze veranderingen vormen bij elkaar een dik boek – zo dik dat ik het verhaal niet bederf als ik de belangrijkste conclusies nu al aanstip. *Ons betere ik* is een verhaal over zes trends, vijf innerlijke demonen, vier goede engelen en vijf historische krachten.

Zes trends (hoofdstuk 2 tot en met 7). Om enige samenhang te brengen in de vele ontwikkelingen die samen zorgden dat het geweld onder

onze soort afnam, heb ik ze in zes belangrijke trends onderverdeeld.

De eerste, die zich in de loop van duizenden jaren voltrok, betreft de overgang van de anarchistische samenlevingen waarin jagen, verzamelen en kleinschalige landbouw centraal stonden en onze soort zijn evolutionaire geschiedenis grotendeels doormaakte, naar de landbouwbeschavingen met steden en overheden, die rond vijfduizend jaar geleden ontstonden. Na die overgang namen de voortdurende overvallen en plundertochten af die kenmerkend waren voor het leven in een natuurlijke toestand en volgde een ongeveer vijfvoudige daling van het aantal doden door geweld. Ik noem dit opleggen van vrede het pacificatieproces.

17

De tweede trend duurde meer dan vijfhonderd jaar en is het best gedocumenteerd in Europa. Tussen de late Middeleeuwen en de twintigste eeuw daalde het aantal moorden in de Europese landen met een factor tien tot vijftig. In zijn klassieke boek *Het civilisatieproces* schreef socioloog Norbert Elias deze raadselachtige daling toe aan het samengaan van een lappendeken van feodale gebieden tot grote koninkrijken met een centraal gezag en een infrastructuur van koophandel. Met dank aan Elias noem ik deze trend het civilisatieproces.

De derde trend begon in het tijdperk van de Rede en de Europese Verlichting in de zeventiende en achttiende eeuw (hoewel hij voorlopers had in het klassieke Griekenland en de Renaissance, en parallellen elders in de wereld). Hierbij ontstonden de eerste georganiseerde bewegingen om sociaal geaccepteerde vormen van geweld af te schaffen, zoals despotisme, slavernij, duelleren, martelen, moorden uit bijgeloof, sadistische bestraffing en wreedheid tegen dieren, evenals het eerste begin van een systematisch pacifisme. Historici noemen deze overgang soms de Humanitaire Revolutie.

De vierde belangrijke trend voltrok zich na de Tweede Wereldoorlog, waarin een historisch ongekende ontwikkeling plaatsvond, die al meer dan 65 jaar duurt: de grote mogendheden en ontwikkelde landen in het algemeen voerden niet langer oorlog tegen elkaar. Historici noemen deze gezegende stand van zaken de Lange Vrede.²

De vijfde trend betreft ook de gewapende strijd, maar is subtieler. Hoewel mensen die het nieuws volgen het wellicht moeilijk kunnen geloven, zijn alle soorten gewelddadige conflicten – burgeroorlogen, genocide, onderdrukking door autocratische regeringen en terreuraanslagen – sinds het einde van de Koude Oorlog in 1989 over de hele wereld in aantal afgenomen. Onder verwijzing naar het voorlopige karakter van deze fortuinlijke ontwikkeling, noem ik haar de Nieuwe Vrede.

In het naoorlogse tijdperk, symbolisch ingeluid door de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948, ontstond er ten slotte een groeiende weerzin tegen agressie op kleinere schaal, met inbegrip van geweld tegen etnische minderheden, homoseksuelen, vrouwen, kinderen en dieren. Vanaf eind jaren 1950 tot de dag van vandaag ontstond er een stortvloed aan afsplitsingen van het mensenrechtenidee – bewegingen voor burgerrechten, homorechten, vrouwenrechten, rechten van kinderen en rechten van dieren – die ik de rechtenrevolutie noem.

- 18 *Vijf innerlijke demonen* (hoofdstuk 8). Veel mensen geloven impliciet in de hydraulische theorie van geweld, die inhoudt dat we een aangeboren neiging hebben tot agressie (een doodsinstinct of bloeddorstige aanleg), die we in ons opkroppen en die periodiek moet worden ontladen. Dat is echter diametraal in tegenspraak met hedendaagse wetenschappelijke inzichten in de psychologie van geweld. Agressie bestaat niet uit een enkel motief, laat staan dat het om een opgekropte drang gaat, maar komt voort uit verschillende psychologische systemen die verschillen wat betreft de prikkels uit de omgeving, de interne logica, de neurobiologische basis en hun sociale verspreiding. In hoofdstuk 8 worden er vijf van uitgelegd. *Roofzuchtig* of *instrumentaal geweld* is geweld dat gewoon als praktisch middel wordt gebruikt om een doel te bereiken. *Dominantie* is de drang naar gezag, prestige, roem en macht, of het nu om machogedrag onder individuen gaat of om een machtsstrijd tussen raciale, etnische, religieuze of nationale groepen. *Wraak* wakkert de morele drang tot vergelding, straf en rechtvaardigheid aan. *Sadisme* is genot beleven aan andermans leed. En een *ideologie* is een gedeeld geloofssysteem, meestal voorzien van een utopische visie die onbeperkt geweld rechtvaardigt om het onbeperkte goede te kunnen bereiken.

Vier goede engelen (hoofdstuk 9). Mensen zijn niet van nature goed (net zomin als ze van nature slecht zijn), maar ze beschikken over motieven die hen van geweld doen afzien en de richting doen kiezen van samenwerking en altruïsme. Door *empathie* (met name in de vorm van medeleven of sympathie) voelen we de pijn van anderen en brengen we hun belangen op een lijn met de onze. *Zelfbeheersing* stelt ons in staat om te anticiperen op de consequenties van impulsief gedrag en dit dienovereenkomstig te remmen. Met ons *morele besef* stellen we een reeks normen en taboes die de interactie bepalen tussen de mensen

in een cultuur, soms op een wijze die het geweld doet afnemen, maar soms ook (als de normen tribaal, autoritair of puriteins zijn) op een wijze die het doet toenemen. En ten slotte kunnen we ons door de *rede* bevrijden van ons beperkte perspectief, om na te denken over de manier waarop we leven en hoe we onze goede engelen kunnen inzetten. In een paragraaf onderzoek ik ook de mogelijkheid dat homo sapiens zich in de recente geschiedenis zodanig heeft ontwikkeld dat hij minder gewelddadig is geworden in de technisch-biologische zin van een verandering in ons genoom. Maar dit boek richt zich vooral op omgevingsveranderingen: op veranderingen in de historische omstandigheden die op verschillende manieren van invloed zijn op een vaststaande menselijke aard.

19

Vijf historische krachten (hoofdstuk 10). In het laatste hoofdstuk probeer ik de geschiedenis en de psychologie weer bij elkaar te brengen door de exogene krachten te benoemen die onze vredelievende motieven en de meervoudige afname van het geweld hebben bevorderd. De *Leviathan* – de staat en de rechterlijke macht met een monopolie op het legitiem gebruik van geweld – remt de verleiding om andere groepen aan te vallen en te beroven, verzwakt de impuls om wraak te nemen en verkleint de op eigenbelang gebaseerde vooroordelen die alle partijen doen geloven dat ze aan de kant van de engelen staan. Economische samenwerking is een spel met alleen maar winnaars, en nu technologische vooruitgang de uitwisseling van goederen en ideeën over langere afstanden en bij grotere groepen handelspartners mogelijk maakt, heeft men andere mensen liever levend dan dood en worden ze minder snel gedemoniseerd of als minderwaardig beschouwd. *Feminisering* is het proces waarbij culturen steeds meer respect voor de belangen en waarden van vrouwen krijgen. Omdat geweld grotendeels een tijdverdrijf voor mannen is, zijn culturen die vrouwen zelfbeschikking geven geneigd om geweld niet langer te verheerlijken en minder snel gevaarlijke subculturen voort te brengen van ontwortelde jonge mannen. De krachten van het *kosmopolitisme*, zoals lezen, reizen en massamedia, leren ons het perspectief van anderen te zien die niet op ons lijken en de kring waarvoor we empathie voelen uit te breiden. Ten slotte kan een intensievere toepassing van kennis en rationaliteit op zaken die de mens betreffen – *de roltrap van de rede* – mensen dwingen te beseffen hoe zinloos geweldsspiralen zijn, hun eigen belangen niet steeds te laten voorgaan en hun geweld te zien als een probleem dat moet worden opgelost in plaats van als een wedstrijd die moet worden gewonnen.

20 Als men beseft dat het geweld afneemt, begint de wereld er anders uit te zien. Het verleden lijkt minder onschuldig, het heden minder sinister. Men heeft meer waardering voor de kleine successen op het gebied van samenleven die onze voorouders utopisch zouden hebben geleken: het uit verschillende rassen bestaande gezin dat in het park speelt, een cabaretier die een grap maakt over de opperbevelhebber van het leger, landen die kalm een crisis bezweren in plaats van deze op een oorlog te laten uitdraaien. Dit is geen verandering die zelfgenoegzaamheid inhoudt. De vrede die we tegenwoordig genieten, bestaat omdat vorige generaties geschokt waren door het geweld van hun tijd en probeerden dit tegen te gaan, en dus moeten wij op dezelfde wijze proberen het geweld dat nog steeds onder ons is te verminderen. En de beste bevestiging dat deze inspanningen de moeite waard zijn, is de erkenning dat het geweld afneemt. Er wordt sinds lang gemoraliseerd over het onmenselijke gedrag van mensen onderling. Als we weten dat de onmenselijkheid door een bepaalde oorzaak is afgenomen, kunnen we de agressie zien als een kwestie van oorzaak en gevolg. In plaats van te vragen waarom er oorlog is, kunnen we vragen: 'Waarom is er vrede?' We kunnen dan niet alleen geobsedeerd zijn door wat we verkeerd hebben gedaan, maar ook door wat we goed doen. Want we doen iets goed en het zou prettig zijn om te weten wat dat precies is.

Veel mensen vragen me hoe ik ertoe kwam om over geweld te schrijven. Daar is niets raadselachtigs aan: geweld is vanzelfsprekend een zorg voor iedereen die de menselijke natuur bestudeert. Ik las voor het eerst over de afname van het geweld in *Homicide*, Martin Daly's en Margo Wilsons klassieke boek over evolutionaire psychologie, waarin zij de hoge percentages gewelddadige doodsoorzaken bespreken in staatloze samenlevingen en verwijzen naar de daling van het aantal moorden vanaf de Middeleeuwen tot nu toe. In verschillende van mijn vorige boeken noemde ik reeds deze neerwaartse trend en de toegenomen menselijkheid, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de afschaffing van slavernij, despotisme en wrede straffen, ter ondersteuning van het idee dat morele vooruitgang in overeenstemming kan zijn met een biologische benadering van het menselijke brein en een erkenning van de donkere kant van de menselijke natuur.³ Ik herhaalde deze ideeën bij mijn antwoord op de jaarlijkse vraag van het online forum www.edge.org, die in 2007 luidde: 'Waar bent u optimistisch over?' Deze knuppel in het hoenderhok leverde een uitgebreide correspondentie op van historisch criminologen en onderzoekers in internationale studies, die

me schreven dat er veel meer bewijzen voor een historische afname van het geweld zijn dan ik me had gerealiseerd.⁴ Hun gegevens overtuigden mij dat er een verhaal lag te wachten om te worden verteld.

Mijn eerste en grootste dank gaat uit naar de volgende wetenschappers: Azar Gat, Joshua Goldstein, Manuel Eisner, Andrew Mack, John Mueller en John Carter Wood. Tijdens mijn werk aan het boek profiteerde ik ook van correspondentie met Peter Brecke, Tara Cooper, Jack Levy, James Payne en Randolph Roth. Deze onderzoekers voorzagen me genereus van hun ideeën, geschriften en gegevens, en waren zo vriendelijk me wegwijs te maken in onderzoeksgebieden die ver van het mijne vandaan liggen.

21

David Buss, Martin Daly, Rebecca Newberger Goldstein, David Haig, James Payne, Roslyn Pinker, Jennifer Schaap-Skeffington en Polly Wiessner lazen de eerste kladversie voor een groot deel of helemaal en gaven bijzonder nuttige kritiek en adviezen. Ook van onschatbare waarde waren de opmerkingen over individuele hoofdstukken, waarvoor dank aan Peter Brecke, Daniel Chirot, Alan Fiske, Jonathan Gottschall, A.C. Grayling, Niall Ferguson, Graeme Garrard, Joshua Goldstein, Jack Hoban, Stephen Leblanc, Jack Levy, Andrew Mack, John Mueller, Charles Seife, Jim Sidanius, Michael Spagat, Richard Wrangham en John Carter Wood.

Veel andere mensen reageerden op mijn verzoeken om informatie met een snelle uitleg of boden suggesties die in dit boek werden opgenomen: John Archer, Scott Atran, Daniel Batson, Donald Brown, Lars-Erik Cederman, Christopher Chabris, Gregory Cochran, Leda Cosmides, Tove Dahl, Lloyd deMause, Jane Esberg, Alan Fiske, Pinchas Goldschmidt, Keith Gordon, Reid Hastie, Brian Hayes, Judith Rich Harris, Harold Herzog, Fabio Idrobo, Tom Jones, Maria Konnikova, Robert Kurzban, Gary Lafree, Michael Macy, Steven Malby, Megan Marshall, Michael McCullough, Nathan Myhrvold, Mark Newman, Barbara Oakley, Robert Pinker, Roslyn Pinker, Susan Pinker, Ziad Obermeyer, David Pizarro, Tage Rai, David Ropeik, Scott Sagan, Ned Sahin, Aubrey Sheiham, Francis X. Shen, Joseph Shusko, Richard Shweder, Thomas Sowell, Håvard Strand, Ilavenil Subbiah, Philip Tetlock, Andreas Foro Tollefsen, James Tucker, Staffan Ulfstrand, Jeffrey Watumull, Robert Whiston, Matthew White, Michael Wiesenfeld en David Wolpe.

Veel collega's en studenten van Harvard voorzagen me ruimhartig van adviezen op hun vakgebied, onder wie Mahzarin Banaji, Robert Darnton, Alan Dershowitz, James Engell, Nancy Etcoff, Drew Faust,

Benjamin Friedman, Edward Glaeser, Omar Sultan Haque, Marc Hauser, James Lee, Bay McCulloch, Richard McNally, Michael Mitzenmacher, Orlando Patterson, Leah Prijs, David Rand, Robert Sampson, Steve Shavell, Lawrence Summers, Kyle Thomas, Justin Vincent en Felix Warneken.

22 Mijn speciale dank gaat uit naar de onderzoekers die met mij hebben samengewerkt aan de gegevens die in dit boek worden gebruikt. Brian Atwood voerde talloze statistische analyses uit en verrichte met grote precisie, degelijkheid en inzicht databaseonderzoek. William Kowalsky voorzag me van veel relevante gegevens uit de enquêtereweld. Jean-Baptiste Michel hielp het Bookworm-programma, het Google Ngram en het Google Books-corpus ontwikkelen en bedacht een elegant model voor het meten van de omvang van oorlogen. Bennett Haselton verrichtte informatief onderzoek naar de perceptie van de geschiedenis van geweld. Esther Snyder hielp bij grafische en bibliografische zoekopdrachten. Ilavenil Subbiah ontwierp de grafieken en kaarten, en voorzag me in de loop der jaren van bijzonder waardevolle inzichten in de cultuur en de geschiedenis van Azië.

Mijn literair agent John Brockman stelde de vraag die leidde tot het schrijven van dit boek en maakte vele nuttige opmerkingen over de eerste kladversie. Wendy Wolf, mijn redacteur bij Penguin, keek grondig naar de eerste kladversie en droeg met haar analyse sterk bij aan de uiteindelijke vorm. Ik ben John, Wendy en Will Goodlad bij Penguin u k enorm dankbaar voor hun hulp in alle stadia van dit boek.

Oprechte dank gaat uit naar mijn familie voor hun genegenheid en aanmoediging: Harry, Roslyn, Susan, Martin, Robert en Kris. Mijn grootste dank gaat naar Rebecca Newberger Goldstein, die niet alleen de inhoud en stijl van het boek verbeterde, maar me ook aanmoedigde met haar geloof in dit project en meer heeft gedaan dan wie ook om mijn wereldbeeld te vormen. Dit boek is opgedragen aan mijn nichtje, mijn neven en mijn stiefdochters: zij kunnen genieten van een wereld waarin het geweld verder afneemt.

[I] Een ander land

Het verleden is een ander land; ze doen de dingen daar anders.

– L.P. Hartley

Als het verleden een ander land is, dan is het een schokkend gewelddadig land. Men vergeet al snel hoe gevaarlijk het leven vroeger was, hoe diep de gewelddadigheid ooit was verweven met het dagelijks leven. Het verleden wordt vreedzamer in ons collectieve geheugen; we hebben er alleen nog kleurloze souvenirs van, de bloederige oorsprong is verbleekt. Een vrouw die een crucifix draagt, denkt er zelden bij na dat dit martelwerktuig in de oude wereld werd gebruikt om mensen te straffen. Iemand die zegt dat hij geradbraakt is, heeft zelden een beeld voor ogen van de vroegere praktijk. We worden omringd door tekenen van de wreedheid van onze voorouders, maar we zijn ons er nauwelijks van bewust. Zoals de geest door reizen wordt verruimd, zo kan een letterlijk ingestelde rondgang door onze culturele erfenis inzicht geven in hoe anders ze de dingen deden in het verleden.

23

In een eeuw die begon met 9/11, Irak en Darfur, klinkt de bewering dat we in een ongewoon vreedzame tijd leven u misschien weerszinwekkend of wellicht volslagen krankzinnig in de oren. Ik weet uit gesprekken en van onderzoeksgegevens dat de meeste mensen er niets van geloven.¹ In de volgende hoofdstukken zal ik de stelling onderbouwen met datums en gegevens. Maar eerst wil ik u op weg helpen door u een aantal belastende feiten over het verleden waarvan u altijd al op de hoogte was weer in herinnering te brengen. Ik doe dit niet alleen om u te overtuigen: wetenschappers laten op hun conclusies vaak nog een *sanity check* los, waarbij ze deze op echte verschijnselen uitproberen om zich ervan te verzekeren dat ze niets over het hoofd zien en geen absurde conclusies trekken. De historische vogelvlucht in dit hoofdstuk is een *sanity check* voor de gegevens die volgen.

Wat volgt, is een rondreis door een ander land, dat we het verleden noemen, van 8000 v.Chr. tot de jaren zeventig van de vorige eeuw. Het is niet zozeer een grand tour langs de oorlogen en gruweldaden die we al herdenken vanwege het geweld dat ermee gepaard ging, maar veel-

eer een reeks kijkjes achter de bekende feiten om ons te herinneren aan de toenmalige gewelddadigheid. Het verleden is natuurlijk niet een land, maar bestaat uit een groot aantal culturen en levenswijzen. Wat ze gemeen hebben, is de schok van het oude: een achtergrond van geweld dat algemeen werd verdragen en vaak aanvaard, op manieren die schokkend zijn voor een eenentwintigste-eeuwse westerling.

Menselijke prehistorie

- 24 In 1991 stuitten twee wandelaars in de Tiroler Alpen op een lijk dat uit een smeltende gletsjer stak. Reddingswerkers die dachten dat het een slachtoffer was van een skiongeluk, bevrijdden het lichaam met pneumatische boren uit het ijs en beschadigden daarbij zijn dijbeen en rugzak. Pas toen een archeoloog een neolithische koperen bijl zag, beseften ze dat het ging om een man van vijfduizend jaar geleden.²

Ötzi de IJsmen, zoals hij nu wordt genoemd, werd een beroemdheid. Hij verscheen op het omslag van *Time Magazine* en was het onderwerp van talloze boeken, documentaires en artikelen. Niet sinds de '2000 Year Old Man' van Mel Brooks ('Ik heb meer dan 42000 kinderen en niet een komt me opzoeken') heeft een vele duizenden jaren oude persoon zoveel te vertellen gehad over het verleden. Ötzi leefde tijdens de cruciale prehistorische overgang van jagen en verzamelen naar de landbouw, en van stenen naar metalen gereedschappen. Behalve een bijl en een rugzak had hij een koker met gevederde pijlen, een dolk met een houten handvat en een gloeiend kooltje gewikkeld in schors, onderdeel van een uitgebreider pakket om vuur te maken. Hij droeg een berenmuts met een leren kinband, beenstukken van aan elkaar genaaide dierenhuid en waterdichte sneeuwschoenen van leer en touw, geïsoleerd met gras. Hij had tatoeages op zijn door artritis getekende gewrichten, mogelijk een teken dat hij daar acupunctuur had ondergaan, en hij had paddenstoelen met geneeskrachtige eigenschappen bij zich.

Tien jaar na de vondst van de IJsmen ontdekte een team van radiologen iets verrassends: Ötzi had een pijlpunt in zijn schouder. Hij was niet in een gletsjerspleet gevallen en doodgevroren, zoals wetenschappers aanvankelijk dachten, maar hij was vermoord. Een CS1-team gespecialiseerd in het neolithium onderzocht zijn lijk en langzaam kwamen de contouren van een misdrijf in zicht. Ötzi had niet geheelde snijwonden op zijn handen en wonden op zijn hoofd en borst. Met

behulp van DNA-analyses werden er bloedsporen van twee andere mensen op een van zijn pijlpunten aangetroffen, bloed van een derde persoon op zijn dolk en van een vierde op zijn cape. Volgens een reconstructie behoorde Ötzi tot een groep aanvallers die strijd had geleverd met een naburige stam. Hij schoot een man dood met een pijl, haalde de pijl weer op, schoot nog een man dood en haalde ook die pijl op, en droeg daarna een gewonde kameraad op zijn rug. Toen weerde hij een aanval af en werd hij zelf door een pijl geveld.

Ötzi is niet de enige duizenden jaren oude man die aan het eind van de twintigste eeuw een wetenschappelijke beroemdheid werd. In 1996 zagen toeschouwers tijdens een watervliegtuigrace bij Kennewick, in de staat Washington, een paar botten uit de oever van de Columbiarivier steken. Archeologen groeven kort daarop het skelet uit van een man van 9400 jaar geleden.³ Kennewick Man werd al snel het onderwerp van een met veel publiciteit omgeven juridische en wetenschappelijke strijd. Verschillende inheemse Amerikaanse stammen eisten het skelet op, inclusief het recht om het volgens hun tradities te begraven, maar een federale rechtbank verwierp hun eisen met de opmerking dat geen enkele mensencultuur ooit negen millennia achter elkaar is blijven bestaan. De wetenschappelijke onderzoeken werden hervat en antropologen hoorden tot hun verbazing dat Kennewick Man anatomisch verschilde van de tegenwoordige Noord-Amerikaanse indianen. Volgens het ene onderzoek had hij Europese trekken, volgens een ander leek hij op de Ainu, de oorspronkelijke bewoners van Japan. Beide mogelijkheden betekenden dat de mens in verschillende migratiestromen naar Amerika moet zijn getrokken, wat in tegenspraak is met DNA-bewijs dat deed vermoeden dat indianen afstammen van een enkele groep migranten uit Siberië.

Om tal van redenen is Kennewick Man een fascinerend onderzoeksobject geworden voor de wetenschappelijk nieuwsgierigen. Een daarvan is dat er een projectiel van steen werd aangetroffen in de bekken-gordel van Kennewick Man. Hoewel het bot gedeeltelijk is genezen, wat aangeeft dat hij niet aan de verwonding is gestorven, is het forensisch bewijs onmiskenbaar: er is op Kennewick Man geschoten.

Dit zijn slechts twee voorbeelden van beroemde prehistorische overblijfselen die gruwelijk nieuws opleverden over hoe de eigenaar aan zijn eind kwam. Veel bezoekers van het British Museum zijn gefascineerd door Lindow Man, een bijna perfect bewaard gebleven lijk van tweeduizend jaar oud dat in 1984 in het Engelse veen werd gevonden.⁴ We weten niet hoeveel van zijn kinderen hem bezochten, maar we we-

ten wel hoe hij stierf: zijn schedel werd met een stomp voorwerp ingeslagen, zijn nek werd gebroken door een gevlochten touw en om het af te maken werd ook nog eens zijn keel doorgesneden. Lindow Man was wellicht een druïde die op drie manieren ritueel werd geofferd om drie verschillende goden tevreden te stellen. Aan de sporen te zien lijken veel andere in het veen gevonden mannen en vrouwen uit Noord-Europa te zijn gewurgd of te zijn doodgeslagen, -gestoken of -gemarteld.

26 Tijdens mijn onderzoek voor dit boek stuitte ik binnen een maand op twee nieuwe verhalen over opmerkelijk goed geconserveerde menselijke resten. In Noord-Engeland werd uit een modderige groeve een tweeduizend jaar oude schedel opgegraven. De archeoloog die de schedel schoonmaakte, voelde iets bewegen, keek door de opening onderin en zag een gele substantie, die resten van hersenen bleken te zijn. Weer bleek de ongewoon goede staat waarin de schedel was gebleven niet het enige opmerkelijke aan de vondst. De schedel was bewust gescheiden van de romp, zodat de archeoloog vermoedde dat het om iemand ging die was geofferd.⁵ De andere ontdekking was een 4600 jaar oud graf in Duitsland met de resten van een man, een vrouw en twee jongens. Uit DNA-analyses bleek dat ze tot hetzelfde gezin behoorden, het oudste gezin dat de wetenschap kent. Het viertal was op hetzelfde tijdstip begraven – een teken, zeiden de archeologen, dat ze bij een overval waren vermoord.⁶

Wat was er in de oudheid met mensen aan de hand dat ze geen interessant lijk voor ons konden achterlaten zonder dat er sprake is van moord en doodslag? Voor sommige gevallen kan de tafonomie (de wetenschap die gestorven organismen onderzoekt) misschien een onschuldige verklaring bieden. Misschien werden de lijken die aan het einde van het eerste millennium in moerassen werden gedumpt en daar in het zuur werden gelegd voor het nageslacht, altijd eerst ritueel geofferd. Maar als we ze vergelijken met andere voorbeelden, hebben we geen reden om te denken dat ze alleen werden bewaard omdat ze werden vermoord. Later zullen we kijken hoe met forensisch onderzoek kan worden aangetoond hoe iemand uit de prehistorie aan zijn einde kwam. Voorlopig wekken de prehistorische overblijfselen alleen maar sterk de indruk dat het verleden een land was waar je je leven niet zeker was.

Het Griekenland van Homerus

Om het prehistorische geweld te kunnen begrijpen zijn we afhankelijk van de bewijzen van individuele lijken die toevallig werden gebalsemd of gefossiliseerd. Ons begrip is daarom beperkt. Vanaf het moment dat de geschreven taal zich begon te verspreiden, beschikken we over betere informatie over hoe de mensen van toen hun zaken regelden. De *Ilias* en de *Odyssee* van Homerus worden als de eerste grote werken van westerse literatuur gezien en staan in veel literatuurgidsen bovenaan. Hoewel deze verhalen zich afspeelden tijdens de Trojaanse Oorlog van rond 1200 v.Chr., werden ze veel later opgeschreven – tussen 800 en 650 v.Chr. – en denkt men dat ze het leven van de stammen en chiefdommen van de oostelijke Middellandse Zee uit dat tijdperk weerspiegelen.⁷

27

Je leest tegenwoordig vaak dat de totale oorlog, waarbij niet alleen tegen het leger, maar tegen de hele samenleving wordt gevochten, een moderne uitvinding is. De totale oorlog wordt geweten aan de opkomst van de natiestaat, aan universalistische ideologieën en aan technologieën die het mogelijk maken om op afstand te doden. Maar als Homerus' beschrijvingen kloppen (en ze stemmen overeen met archeologische, etnografische en historische gegevens), dan waren de oorlogen in het archaische Griekenland minstens zo totaal als die in de moderne tijd. Agamemnon legt koning Menelaos zijn plannen voor de oorlog voor:

Mijn beste Menelaos, waarom ben je zo huiverig om mensen te doden? Hebben de Trojanen je ook zo goed behandeld, toen zij in je huis verbleven? Nee, wij zijn niet van plan om er ook maar één in leven te laten; zelfs baby's in de baarmoeder mogen niet in leven blijven. Het hele volk moet worden uitgeroeid; er mag niemand overblijven die aan hen denkt en een traan zal laten.

In zijn boek *The Rape of Troy* bespreekt literatuurwetenschapper Jonathan Gottschall hoe Oudgriekse oorlogen werden gevoerd:

Snelle schepen met weinig diepgang worden het strand op geroeid en dorpen worden geplunderd voordat naburige dorpen kunnen komen helpen bij de verdediging. De mannen worden meestal gedood, vee en draagbare rijkdommen meegenomen, en vrouwen afgevoerd om voortaan bij de overwinnaars te leven, waar ze nederige arbeid en seksuele diensten verrichten. De mannen in Homerus' tijd weten dat ze waar-

schijnlijk een plotselinge, gewelddadige dood zullen sterven, de vrouwen leven in angst om hun mannen en kinderen; ze vrezen opdoemende zeilen aan de horizon, want die kunnen de voorbode zijn van een nieuw leven van verkrachting en slavernij.⁸

28 We lezen ook vaak dat twintigste-eeuwse oorlogen ongekend destructief waren omdat ze werden uitgevochten met machinegeweren, artillerie, bommenwerpers en andere langeafstandwapens waarmee soldaten, bevrijd van hun natuurlijke remmingen, bereid waren genadeloos grote aantallen anonieme, gezichtsloze vijanden te doden. Volgens deze redenering zijn de oude wapens lang niet zo dodelijk als onze hightech moordmethoden. Maar Homerus geeft levendige beschrijvingen van de verwondingen die strijders toebrachten. Gottschall geeft een voorbeeld:

Met verbazingwekkend gemak wordt het lichaam door het koude brons doorkliefd en stroomt de stroperige inhoud naar buiten: hersenen wellen op onder trillende speerpunten, jongemannen houden met vertwijfelde handen hun ingewanden tegen, ogen worden uit schedels geslagen of gesneden en glinsteren nietsziend in het stof. Scherpe punten steken nieuwe in- en uitgangen in jonge lichamen: midden in het voorhoofd, in de slapen, tussen de ogen, onder in de nek, recht door de mond of wang en aan de andere kant er weer uit, door heupen, het kruis, de billen, handen, navels, rug, buik, tepels, ruggen, neuzen, oren en kinnen. [...] Speren, pieken, pijlen, zwaarden, dolken en stenen hunkeren naar de smaak van bloed en vlees. Het bloed spuit in het rond en hangt als een nevel in de lucht. Botstukjes vliegen in het rond, beenmerg sijpelt uit verse stompen.

Na de strijd stroomt het bloed uit duizenden dodelijke of verminkende wonden, waardoor stof in modder verandert en het gras op de vlakte wordt bemest. Onherkenbaar zijn de mannen die de grond in werden geploegd door zware strijdwapens, scherp gehoefde hengsten en de sandalen van de mannen. Het veld is bezaaid met harnasdelen en wapens. Overal liggen lijken weg te rotten en te ontbinden, als feestmaal voor honden, wormen, vliegen en vogels.⁹

Ook in eenentwintigste-eeuwse oorlogen worden vrouwen verkracht, maar we zien dit sinds lang als een gruwelijke oorlogsmisdaad, die de meeste legers proberen te voorkomen en de rest ontkent en verbergt. De helden uit de *Ilias* beschouwden vrouwenvlees daarentegen als legi-

tieme oorlogsbuit: zij konden naar believen over vrouwen beschikken, ze voor zich opeisen, hen gebruiken. Menelaos begint de Trojaanse Oorlog als zijn vrouw Helena wordt ontvoerd. Agamemnon brengt ramspoed over de Grieken door te weigeren een seksslavin terug te geven aan haar vader, en als hij toegeeft, eigent hij zich er een van Achilles toe en stelt hij hem later met achtentwintig vervangsters schadeloos. Achilles geeft de volgende kernachtige beschrijving van zijn carrière: 'Ik heb vele slapeloze nachten en bloedige dagen strijdend doorgebracht om mannen hun vrouwen te kunnen afnemen.'¹⁰ Wanneer Odysseus na twintig jaar afwezigheid naar zijn vrouw terugkeert, vermoordt hij alle mannen die haar het hof maakten toen iedereen dacht dat hij dood was, en wanneer hij ontdekt dat de mannen relaties hadden met de tientallen concubines in zijn huishouding, laat hij die vermoorden door zijn zoon.

29

Deze verhalen van massamoord en verkrachting zijn zelfs vergeleken bij moderne oorlogsdokumentaires verontrustend. Homerus en zijn personages betreuren weliswaar de gruwelen van de oorlog, maar verder aanvaarden ze die als een onontkoombaar levensfeit, zoals het weer: iets waarover iedereen sprak, maar waartegen niemand iets kon doen. Zoals Odysseus zei: '[Wij zijn mannen,] aan wie Zeus elk persoonlijk het lot heeft toegewezen om ons leven op te branden in pijnlijke oorlogen, van onze vroege jeugd totdat we sneuvelen.' Het vernuft van de mannen, zo vindingrijk toegepast bij het bedenken van wapens en strategieën, schoot schromelijk tekort bij het begrijpen van de aardse oorzaken van oorlog. In plaats van de gesel van de oorlog als een probleem te zien dat door mensen werd veroorzaakt en door mensen moest worden opgelost, fantaseerden ze over een stel heethoofdige goden en schreven ze hun eigen tragedies toe aan de jaloezie en dwaasheden van deze goden.

De Hebreeuwse Bijbel

Net als het werk van Homerus speelt de Hebreeuwse Bijbel (het Oude Testament) aan het eind van het tweede millennium v.Chr., maar werden de boeken meer dan vijfhonderd jaar later geschreven.¹¹ In tegenstelling tot het werk van Homerus wordt de Bijbel heden ten dage bewonderd door miljarden mensen die hem de bron van hun morele waarden noemen. Het is het meest verkochte boek ter wereld, dat in drieduizend talen is vertaald en over de hele wereld op hotelnacht-

kastjes te vinden is. Orthodoxe joden kussen de Bijbel via hun gebeds-sjaals; getuigen voor Amerikaanse rechtbanken zweren er een eed op door hun hand erop te leggen. Zelfs de president raakt het boek aan wanneer hij de ambtseed uitspreekt. Maar al deze verering ten spijt is de Bijbel een lange lofzang op het plegen van geweld.

30 In den beginne schiep God de hemel en de aarde. En toen vormde God de mens uit het stof van de aardbodem en blies de levensadem in zijn neusgaten; zo werd de mens tot een levend wezen. En de God nam een van de ribben van Adam, en maakte een vrouw. En Adam noemde zijn vrouw Eva, omdat zij de moeder was van al wat leefde. En Adam bekende Eva, zijn vrouw, en zij werd zwanger en baarde Kaïn. Voorts baarde ze zijn broer Abel. Kaïn sprak met zijn broer Abel en toen ze in het veld waren, stond Kaïn tegen zijn broer Abel op en doodde hem. Met een wereldbevolking van precies vier mensen komt dat neer op een moordpercentage van 25 procent, ongeveer duizend keer hoger dan het tegenwoordige percentage moorden in westerse landen.

Nauwelijks zijn mensen begonnen zich te vermenigvuldigen of God besluit dat ze zondig zijn en dat genocide de geschikte straf voor hen is. (In een sketch van Bill Cosby smeekt een buurman Noach om hem te vertellen waarom hij een ark bouwt. Noach antwoordt: 'Hoe lang kun je watertrappen?') Als de vloed zich terugtrekt, maakt God duidelijk welke morele les Noach ervan kan leren, namelijk die van de vendetta: 'Wie des mensen bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden.'

De volgende belangrijke figuur in de Bijbel is Abraham, de geestelijke voorvader van joden, christenen en moslims. Abraham heeft een neef, Lot, die zich in Sodom vestigt. Omdat de bewoners zich onledig houden met anale seks en soortgelijke zonden, doodt God alle mannen, vrouwen en kinderen door middel van een goddelijke napalmaanval. Ook de vrouw van Lot wordt ter dood gebracht, omdat ze het waagt om te kijken naar het inferno.

Om Abrahams morele integriteit op de proef te stellen, beveelt God hem om zijn zoon Isaak mee te nemen naar een bergtop, hem vast te binden, zijn keel door te snijden en zijn lichaam te verbranden als geschenk aan de Heer. Isaak wordt alleen gespaard omdat een engel op het laatste moment de hand van zijn vader tegenhoudt. Al duizenden jaren vragen lezers zich verbaasd af waarom God op deze verschrikkelijke beproeving aandrong. Volgens een interpretatie greep God niet in omdat Abraham geslaagd was voor de test, maar omdat hij niet geslaagd was – maar dat is anachronistisch, want niet de eerbied voor het

menselijk leven, maar gehoorzaamheid aan de goddelijke macht werd als de hoogste deugd gezien.

Isaaks zoon Jacob heeft een dochter, Dina. Dina werd ontvoerd en verkracht – blijkbaar een standaardvorm van hofmakerij in die tijd, want de familie van de verkrachter biedt vervolgens aan om haar als vrouw voor de verkrachter van haar familie te kopen. Dina's broers leggen uit dat een belangrijk moreel principe de koop in de weg staat: de verkrachter is onbesneden. Dus doen ze een tegenbod: als alle mannen in de stad hun voorhuid wegsnijden, mogen ze Dina hebben. Dit doen de mannen en wanneer ze met pijnlijk bloedende penissen zijn uitgeschakeld, vallen de broers de stad binnen, die ze plunderen en verwoesten. De mannen slachten ze af, de vrouwen en kinderen nemen ze mee. Als Jakob zich zorgen maakt dat naburige stammen wraak zullen nemen, leggen zijn zonen uit dat dit het risico waard was: 'Mocht hij onze zuster soms als een hoer behandelen?'¹² Spoedig daarop bevestigen zij de gezinswaarden door hun broer Jozef als slaaf te verkopen.

31

Jakobs nakomelingen, de Israëlieten, vinden hun weg naar Egypte en worden te talrijk voor de farao, die hen daarom tot slaven maakt en beveelt dat alle jongens bij de geboorte moeten worden gedood. Mozes ontsnapt aan de massale kindermoord, groeit op en vraagt dan de farao zijn volk te laten gaan. God, die almachtig is, had de farao's hart kunnen verzachten, maar hij verhardt het juist. De farao teistert daarop alle Egyptenaren met pijnlijke zweren en ander ongerief, en doodt dan ook nog al hún eerstgeboren zonen. (Het woord Pesach – van het Hebreeuwse *pasach*, 'sloeg over' – zinspeelt op het feit dat de doodsengel huishoudens met Hebreeuwse eerstgeborenen oversloeg.) Na dit bloedbad verdrinkt God ook nog het Egyptische leger als dit de Israëlieten achtervolgt door de Rode Zee.

De Israëlieten komen bijeen op de berg Sinaï om de Tien Geboden te horen, de eerbiedwaardige morele voorschriften die het maken van afbeeldingen en het begeren van vee verbieden, maar slavernij, verkrachting, marteling, verminking en genocide toestaan. De Israëlieten wachten ongeduldig op Mozes' terugkeer met een uitgebreider stel wetten, waarin de doodstraf staat op godslastering, homoseksualiteit, je ouders tegenspreken en werken op de sabbat. Om de tijd te doden, maken ze een standbeeld van een kalf en aanbidden het, waarvoor ze – u raadt het al – de doodstraf krijgen. In opdracht van God vermoorden Mozes en zijn broer Aäron drieduizend van hun metgezellen.

God instrueert de Israëlieten vervolgens in zeven hoofdstukken van

Leviticus hoe ze een gestage stroom dieren moeten slachten die hij van hen eist. Aäron en zijn twee zonen bereiden het tabernakel voor de eerste dienst voor, maar de zonen gebruiken per ongeluk de verkeerde wierook. Dus verbrandt God hen.

Als de Israëlieten naar het beloofde land gaan, ontmoeten ze daar de Midianieten. In opdracht van God doden ze de mannen, verbranden ze hun stad, stelen ze hun vee en nemen ze hun vrouwen en kinderen mee als gevangenen. Wanneer ze terugkeren, is Mozes woedend omdat ze de vrouwen hebben gespaard, van wie een aantal de Israëlieten hadden overgehaald om rivaliserende goden te aanbidden. Dus draagt hij zijn soldaten op om de genocide te voltooien en als beloning huwbare seksslavinnen mee te nemen: 'Nu dan, doodt al wat onder de jeugdigen van het mannelijk geslacht is, doodt ook alle vrouwen, die gemeenschap met een man hebben gehad. Maar alle jeugdigen onder de vrouwen, die geen gemeenschap met een man hebben gehad, zult gij voor u laten leven.'¹³

In Deuteronomium 20 en 21 doet God de Israëlieten een totaalbeleid aan de hand voor de omgang met steden die hen niet accepteren als heersers: slaat de mannen met de scherpte des zwaards en neemt het vee, de vrouwen en de kinderen mee. Een man die een mooie vrouw krijgsgevangen heeft gemaakt, zit misschien met het volgende probleem: omdat hij net de ouders van de jonge vrouw heeft afgeslacht, is ze mogelijk niet in de stemming voor de liefde. God voorziet het probleem en biedt de volgende oplossing: scheer haar hoofd, knip haar nagels en houd haar een maand lang binnen terwijl ze zich suf huilt. Dan kan hij bij haar naar binnen gaan en haar verkrachten.

Er is nog een lijst vijanden (Hethieten, Amorieten, Kanaänieten, Fezieten, Hevieten en Jebusieten) om de genocide te completeren: 'U zult niets laten leven, dat adem heeft. U zult hen totaal vernietigen: gelijk u de Here, uw God, geboden heeft.'¹⁴

Jozua brengt dit advies in de praktijk als hij Kanäan binnenvalt en de stad Jericho verovert. Nadat de muren ineen zijn gestort, wordt door zijn soldaten 'alles verwoest wat in de stad was, man en vrouw, kind en oudere, os, schaap en ezel, door de scherpte des zwaards'.¹⁵ Nog meer aarde wordt er verschroeid toen Jozua 'het ganse land sloeg, het gebergte, het zuiden, de laagte, de bronnen, en al hun koningen. Hij liet niemand overblijven; ja, hij verwoestte alles wat adem had, zoals de Here, de God Israëls, geboden had.'¹⁶

De volgende fase in de Israëlitische geschiedenis is het tijdperk van de richteren of stamhoofden. De beroemdste van hen, Samson, ves-

tigt zijn reputatie door tijdens zijn bruiloft dertig man te doden omdat hij hun kleding nodig heeft voor een verloren weddenschap. Om de moord op zijn vrouw en zijn vader te wreken, slacht hij duizend Filistijnen af en steekt hij hun gewassen in brand. Nadat hij aan gevangenschap heeft weten te ontkomen, doodt hij er nog eens duizend met het kaakbeen van een ezel. Wanneer hij eindelijk is gevangen en zijn ogen zijn uitgebrand, geeft God hem de kracht voor een zelfmoordaanslag zoals op de Twin Towers, waarbij hij een groot gebouw laat instorten en er drieduizend mannen en vrouwen worden verpletterd die binnen bezig zijn met een eredienst.

De eerste koning van Israël, Saul, vestigt een klein rijk, dat hem de gelegenheid geeft een oude schuld te vereffenen. Eeuwen eerder, tijdens de uittocht van de Israëlieten uit Egypte, waren ze lastiggevallen door de Amalekieten en had God de Israëlieten bevolen 'om de naam Amalek uit te roeien'. Als richter Samuel Saul tot koning zalft, herinnert hij hem aan Gods opdracht: 'Ga nu heen en versla Amalek, vernietig alles wat hij bezit en spaar hem niet. Dood man en vrouw, kind en zuigeling, rund en schaap, kameel en ezel.'¹⁷ Saul voert de opdracht uit, maar Samuel hoort tot zijn woede dat hij hun koning Agag heeft gespaard. Dus hakte Samuel 'Agag in stukken, voor de Heer'.

33

Saul wordt uiteindelijk afgezet door zijn schoonzoon David, die de zuidelijke stammen van Juda inlijft en Jeruzalem verovert, dat hij de hoofdstad maakt van een koninkrijk dat vier eeuwen zal meegaan. De historische figuur David zou worden geëerd in literatuur, muziek en beeldhouwkunst, en zijn zespuntige ster zou drieduizend jaar lang een symbool zijn voor zijn volk. Ook christenen zouden hem als voorloper van Jezus vereren.

Maar in de Hebreeuwse Bijbel is David niet alleen de 'zoete zanger van Israël', de gebeeldhouwde dichter die harp speelt en de psalmen componeert. Nadat hij naam maakt door Goliath te doden, werft hij een bende guerrillastrijders, perst hij zijn medeburgers met geweld geld af en vecht hij als huurling voor de Filistijnen. Deze prestaties maken Saul jaloers, want de vrouwen aan zijn eigen hof zingen: 'Saul heeft duizenden gedood, David tienduizenden.' Dus smeedt Saul een complot om hem te vermoorden.¹⁸ David ontsnapt ternauwernood en pleegt ten slotte een staatsgreep.

Als David koning wordt, behoudt hij zijn reputatie als moordenaar van tienduizenden. Zijn generaal Joab 'verwoestte het land van de Ammonieten', en David 'liet de bevolking naar buiten brengen en in stukken hakken met ijzeren klingen, zagen en bijlen'.¹⁹ Ten slotte slaagt hij

erin iets te doen dat volgens God zondig is: hij beveelt een volkstelling. Om David te straffen voor zijn ongehoorzaamheid doodt God zeventigduizend van zijn burgers.

34 Binnen de koninklijke familie gaan seks en geweld hand in hand. Tijdens een wandeling op het paleisdak ziet David een naakte vrouw, Batseba. Hij vindt haar prachtig en dus zorgt hij dat haar man wordt gedood in een gevecht en neemt hij haar op in zijn harem. Later verkracht een van Davids kinderen een andere vrouw en wordt hij door een derde uit wraak gedood. De wreker, Absalom, verzamelt een leger en probeert zich Davids troon toe te eigenen door met tien van zijn concubines seks te hebben. (Zoals gewoonlijk krijgen we niet te horen wat de concubines daarvan vonden.) Terwijl Absalom vlucht voor Davids leger, raakt zijn haar in een boomtak verstrikt en doorboort Davids generaal zijn hart met drie speren. Hiermee is de familieruzie ten einde. Batseba weet de seniele David zover te krijgen om hun zoon Salomo als zijn opvolger te zalven. Als de wettige erfgenaam Adonia, de oudste zoon van David, protesteert, laat Salomo hem vermoorden.

Aan koning Salomo worden minder moorden toegeschreven dan aan zijn voorgangers. Hij is bekender vanwege de bouw van de tempel in Jeruzalem en als auteur van de boeken Spreuken, Prediker en Hooglied (hoewel hij met een harem van zevenhonderd prinsessen en driehonderd bijvrouwen zeker niet al zijn tijd aan schrijven zal hebben besteed). Maar het bekendst is hij vanwege zijn spreekwoordelijke wijsheid, en 'Salomo's oordeel'. Twee prostituees die een kamer delen, bevallen een paar dagen na elkaar. Een van de baby's sterft en beide vrouwen beweren dat de nog levende jongen van haar is. De wijze koning beslist het geschil door een zwaard te trekken en te dreigen de baby in tweeën te klieven en de vrouwen elk de helft van het bloederige lijkje te geven. Een vrouw trekt haar aanspraak in en Salomo wijst haar de baby toe. 'Toen geheel Israël het oordeel vernam dat de koning had uitgesproken, werden ze vervuld met ontzag voor de koning, want zij merkten dat de wijsheid Gods in hem was om recht te doen.'²⁰

Doordat het een mooi verhaal is, lijkt het des te verder van ons af te staan en vergeten we al snel de wreedheid van de wereld waarin het speelt. Stelt u zich een rechter in familiezaken voor die een geschil over het moederschap beslist door een kettingzaag te voorschijn te halen en te dreigen de baby voor de ogen van de strijdende partijen af te slachten. Salomo was ervan overtuigd dat de meer humane vrouw (we krijgen niet te horen of ze inderdaad de moeder was) zich zou openbaren en dat de andere vrouw zo nijdig zou blijven dat ze hem de baby

voor haar ogen zou laten afslachten en hij had gelijk! Maar hij moet bereid zijn geweest om de baby in tweeën te klieven, want anders zou hij zijn geloofwaardigheid hebben verloren. De vrouwen moeten op hun beurt hebben geloofd dat hun wijze koning in staat was om deze gruwelijke moord te begaan.

De Bijbel toont een wereld die, door moderne ogen gezien, onthutsend is in zijn wreedheid. Mensen verkrachten en vermoorden hun naaste verwanten of verkopen hen als slaaf. Krijgsheren slachten willekeurig burgers af, ook de kinderen. Vrouwen zijn seksspeeltjes die worden gekocht, verkocht of gestolen. En de Here vermoordt en martelt mensen met honderdduizenden tegelijk wegens een triviale ongehoorzaamheid of om geen enkele reden. Deze gruweldaden zijn geen incidenten en worden niet geheimgehouden. Alle belangrijke personages in het Oude Testament doen eraan mee, al die figuren die door zondagsschoolkinderen met krijt worden getekend. En ze zijn onderdeel van een continue verhaallijn die duizenden jaren bestrijkt, van Adam en Eva via Noach, de aartsvaders, Mozes, Jozua, de richteren, Saul, David, Salomo enzovoort. Volgens Bijbelgeleerde Raymund Schwager bevat de Hebreeuwse Bijbel 'meer dan zeshonderd passages die expliciet gaan over naties, koningen of individuen die anderen aanvallen, vernietigen of doden. [...] Afgezien van de ongeveer duizend verzen waarin Jahwe zelf optreedt als uitvoerder van gewelddadige straffen en de vele teksten waarin de Heer de misdadiger overdraagt aan het zwaard van een bestraffer, geeft Jahweh in meer dan honderd andere passages uitdrukkelijk bevel om mensen te doden.'²¹ Matthew White, die zich 'wreedhedenexpert' noemt en een database bijhoudt met schattingen van de aantallen doden bij historische oorlogen, bloedbaden en genociden, komt op ongeveer 1,2 miljoen sterfgevallen door massamoord die specifiek worden opgesomd in de Bijbel. (De half miljoen slachtoffers van de oorlog tussen Juda en Israël die wordt beschreven in 2 Kronieken 13 rekent hij niet mee, omdat hij het aantal genoemde slachtoffers historisch ongeloofwaardig vindt.) Worden de slachtoffers van de zondvloed van Noach meegerekend, dan moeten er nog eens 20 miljoen aan het totaal worden toegevoegd.²²

Het goede nieuws is natuurlijk dat het meeste nooit heeft plaatsgevonden. Niet alleen is er geen bewijs dat Jahweh de aarde heeft doen overstromen en steden in brand heeft gestoken, maar de aartsvaders, de exodus, verovering en het joodse rijk zijn vrijwel zeker ficties. Historici hebben in Egyptische geschriften niets gevonden over het vertrek van een miljoen slaven (dat niet onopgemerkt kan zijn gebleven onder

de Egyptenaren) en evenmin zijn archeologen in de ruïnes van Jericho en de naburige steden bewijzen tegengekomen van een aanval rond 1200 v.Chr. En als er rond het begin van het eerste millennium v.Chr. een davidisch rijk heeft bestaan dat zich uitstreckte van de Eufraat tot aan de Rode Zee, dan lijkt niemand anders dit toen te hebben opgemerkt.²³

36 Volgens moderne bijbelgeleerden is de Bijbel een soort Wikipedia. Het boek werd in de loop van vijfhonderd jaar samengesteld door auteurs die in verschillende stijlen en dialecten schreven, uiteenlopende opvattingen van God hadden en verschillende namen voor de hoofdpersonen gebruikten. En het onderging willekeurige bewerkingen waardoor het vol tegenstrijdigheden, overlappingsen en non sequiturs staat.

De oudste delen van de Hebreeuwse Bijbel stammen waarschijnlijk uit de tiende eeuw v.Chr. en bevatten verhalen over de oorsprong van plaatselijke stammen en ruïnes, en wetsteksten die in aangepaste vorm waren overgenomen van naburige beschavingen in het Nabije Oosten. De teksten bevatten waarschijnlijk rechtsregels voor de grensgebieden in de heuvels in een zuidoostelijke uithoek van Kanaän, waar stammen uit de IJzertijd vee hoedden en landbouw bedreven. De stammen kwamen steeds dichterbij de valleien en de steden, gingen af en toe op plundertocht en verwoestten zelfs een stad of twee. Uiteindelijk nam de hele bevolking van Kanaän hun mythen over en maakte ze tot een eenheid met een gezamenlijke genealogie, een rijke geschiedenis, een stel taboes om hen te weerhouden naar buitenlanders over te lopen en een onzichtbare politieagent om te zorgen dat ze elkaar niet voortdurend naar de keel vlogen. Ongeveer tussen het eind van de zevende en het midden van de zesde eeuw v.Chr., toen de Babyloniërs het koninkrijk Juda veroverden en de bewoners in ballingschap dwongen, werd een eerste versie afgerond met een doorlopend historisch verhaal. Deze uiteindelijke versie werd na hun terugkeer naar Juda in de vijfde eeuw v.Chr. voltooid.

Hoewel de historische verhalen in het Oude Testament fictief zijn (of op zijn best artistieke reconstructies, zoals Shakespeares historische drama's), bieden zij een kijkje in het leven en de waarden van de beschavingen die in het midden van het eerste millennium v.Chr. in het Nabije Oosten leefden. Of de Israëlieten zich nu daadwerkelijk bezighielden met genocide of niet, ze vonden het zeker een goed idee. De mogelijkheid dat een vrouw het recht kon hebben niet verkracht of als seksueel eigendom verhandeld te worden leek tot niemand door te

dringen. De schrijvers van de Bijbel hadden geen problemen met slavernij of met wrede straffen, zoals iemand de ogen uitsteken, stenigen of aan stukken hakken. Een mensenleven had geen enkele waarde in vergelijking met blinde gehoorzaamheid aan de macht en de gewoontes.

Als u denkt dat ik met mijn bespreking van de letterlijke inhoud van de Hebreeuwse Bijbel de miljarden mensen attaqueer die het boek vandaag de dag vereren, dan begrijpt u niet waar het mij om te doen is. Het behoeft geen betoog dat de overgrote meerderheid van de belijdende joden en christenen door en door fatsoenlijke mensen zijn die genocide, verkrachting, slavernij of steniging vanwege frivole overtredingen absoluut afkeuren. Ze vereren de Bijbel immers vooral als talisman. In de afgelopen millennia en eeuwen werd de Bijbel salonfähiger gemaakt, als allegorie voorgesteld, opgevolgd door minder gewelddadige teksten (de Talmoed voor joden en het Nieuwe Testament voor christenen) of discreet genegeerd. En daar gaat het om. De gevoeligheid ten aanzien van geweld is dermate veranderd dat christenen voor de Bijbel verschillende maatstaven aanleggen dan voor andere zaken. Ze bewijzen het boek lippendienst als symbool voor een hoogstaande ethiek, terwijl ze hun ethische principes op modernere waarden baseren.

37

Het Romeinse Rijk en het vroege christendom

Christenen bagatelliseren meestal de toornige godheid van het Oude Testament ten gunste van een nieuwere versie van God, zoals die in het Nieuwe Testament (de christelijke Bijbel) wordt vertegenwoordigd door zijn zoon Jezus, de Vredevorst. Je vijanden liefhebben en de andere wang toekeren is zeker een hele verbetering ten opzichte van de totale vernietiging van alles wat adem heeft. Maar Jezus stond natuurlijk evenmin boven het gebruik van gewelddadige beelden om zich te verzekeren van de trouw van zijn schare. In Mattheüs 10:34-37 zegt hij:

Meent niet dat ik gekomen ben om vrede te brengen op aarde: Ik ben niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard. Want Ik ben gekomen om tweedracht te brengen tussen een man en zijn vader, en tussen een dochter en haar moeder, en tussen een schoondochter en haar schoonmoeder. En iemands huisgenoten zullen zijn vijanden zijn. Wie zijn vader of moeder liefheeft boven Mij, is Mij niet waardig; en wie zoon of dochter liefheeft boven Mij, is Mij niet waardig.

Het is niet duidelijk wat hij van plan was met dat zwaard, maar er is geen bewijs dat hij iemand sloeg met de scherpte ervan.

38 Natuurlijk zijn er geen rechtstreekse bewijzen voor wat Jezus in de Bijbel zegt of doet.²⁴ De woorden die aan hem worden toegeschreven zijn tientallen jaren na zijn dood genoteerd, en de christelijke Bijbel staat net als de Hebreeuwse vol tegenstellingen, onbevestigde geschiedenissen en duidelijke verzinsels. Maar net zoals de Hebreeuwse Bijbel een inkijsje biedt in de waarden van het midden van het eerste millennium v.Chr., zo vertelt de christelijke Bijbel ons veel over de eerste twee eeuwen van onze jaartelling. Het verhaal van Jezus was in die tijd geenszins uniek voor de christenen. In een aantal heidense mythen komt een verlosser voor die werd verwekt door een god, tijdens de winterzonnenevend uit een maagd werd geboren, twaalf zodiakale discipelen om zich heen had, tijdens de lente-equinox als zondebok werd geofferd, naar de onderwereld werd gestuurd, met veel gejuich herrees en symbolisch door zijn volgelingen werd opgegeten, waarmee hij werd verlost en onsterfelijk werd.²⁵

De achtergrond van Jezus' verhaal is het Romeinse Rijk, de laatste van een reeks veroveraars van Judea. Hoewel de eerste eeuwen van het christendom zich afspeelden tijdens de Pax Romana (Romeinse vrede), was die vrede slechts relatief. Het was een tijd van meedogenloze imperialistische expansie, waarin onder meer Groot-Brittannië werd veroverd en de joodse bevolking van Judea na de verwoesting van de Tweede Tempel in Jeruzalem werd gedeporteerd.

Het belangrijkste symbool van het rijk was het Colosseum, dat tegenwoordig door miljoenen toeristen wordt bezocht en over de hele wereld op pizzadozen prijkt. In dit stadion kwamen gigantische menigten naar misselijkmakend wrede spelen kijken. Naakte vrouwen werden vastgebonden aan een paal en verkracht of aan stukken verscheurd door dieren. Legers van krijgsgevangenen slachtten elkaar af tijdens namaakgevechten. Slaven voerden mythologische verhalen op waarbij ze werden verminkt of gedood: een man die Prometheus speelde, werd bijvoorbeeld vastgeketend aan een rots, waarna een getrainde arend zijn lever uitrukte. Gladiatoren vochten met elkaar op leven en dood. Ons gebaar van duim omhoog of omlaag stamt wellicht van het publiek van destijds, dat dit maakte om een zegevierende gladiator te laten weten of hij zijn tegenstander de genadestoot moest toedienen of niet. Ongeveer een half miljoen mensen stierven een gruwelijke dood om de Romeinse burgers hun brood en spelen te geven. Het grootse Rome stelt ons gewelddadig vermaak in een aanmerkelijk

beter daglicht (zelfs onze 'extreme sporten' en 'sudden death').²⁶

De bekendste Romeinse dood was natuurlijk die door kruisiging. Wie ooit naar de voorgevel van een kerk heeft gekeken, moet op zijn minst een ogenblik hebben gedacht aan de gruwelijke pijn die mensen leden als ze aan het kruis waren genageld. Mensen met een sterke maag kunnen ook nog een forensisch onderzoek op basis van archeologische en historische bronnen lezen naar de dood van Jezus Christus, dat in 1986 werd gepubliceerd in de *Journal of the American Medical Association*.²⁷

Een Romeinse terechtstelling begon met de geseling van de naakte gevangene. Met behulp van een korte zweep, gemaakt van met scherpe steentjes doorvlochten leer, geselden Romeinse soldaten de rug, billen en benen van de terechtgestelde. Volgens de auteurs van de *JAMA* 'werden de onderliggende skeletspieren hierdoor stukgescheurd en ontstonden er trillende linten bloedend vlees'. De gevangene werd met zijn armen vastgebonden aan een dwarsbalk van vijftig kilo, die hij naar een plek moest dragen waar een andere balk rechtop in de grond was gezet. De man werd op zijn bloedende, kapotgeslagen rug gegooid en er werden spijkers door zijn polsen heen geslagen om hem aan de dwarsbalk vast te nagelen. (Het vlees van de handpalmen kan het gewicht van een man niet torsen, dus die bekende afbeeldingen kloppen niet.) Het slachtoffer werd op de rechtopstaande balk gehesen en ook zijn voeten werden vastgespijkerd, meestal zonder ondersteunend blok. De ribbenkast zette uit doordat het gewicht van het lichaam aan de armen trok, waardoor de gekruisigde moeite had met uitademen, tenzij hij zich optrok aan zijn armen of zich met zijn voeten tegen de spijkers omhoogduwde. Na tussen de drie uur en vier dagen lang te hebben geleden, stierf de gekruisigde door verstikking of bloedverlies. De beulen konden de marteling verlengen door het gewicht van de man een tijd ergens op te laten rusten of de dood bespoedigen door zijn benen met een knuppel te breken.

Hoewel niets menselijks mij vreemd is, kan ik mij onmogelijk verplaatsen in de geest van de mensen van toen die deze orgie van wreedheid verzonnen. Zelfs al had ik Hitler onder mijn hoede en kon ik hem naar believen straffen, het zou niet bij mij opkomen om hem op deze wijze te martelen. Ik zou waarschijnlijk huiveren van medeleven, maar zou niet het soort mens willen zijn dat zich met zulke wreedheden bezighield en niet willen bijdragen aan het wereldlijden zonder dat daar een evenredig voordeel mee te behalen viel (zelfs het praktische doel om toekomstige despoten af te schrikken, is meer gebaat bij een zo

groot mogelijke pakkans dan een zo gruwelijk mogelijke straf.) Maar in dat andere land dat we het verleden noemen, was kruisiging een veel voorkomende straf. De methode werd uitgevonden door de Perzen, naar Europa gebracht door Alexander de Grote en op grote schaal gebruikt in de landen rond de Middellandse Zee. Jezus, die werd veroordeeld voor kleinschalige opruiing, werd samen met twee gewone dieven gekruisigd. Het Bijbelverhaal diende niet zozeer verontwaardiging op te roepen omdat kleine criminelen werden bestraft met kruisiging, maar omdat Jezus werd behandeld als een kleine crimineel.

40 De kruisiging van Jezus werd natuurlijk nooit licht opgevat. Het kruis werd het symbool van een beweging die zich door de oude wereld verspreidde; het Romeinse Rijk nam het over en tweeduizend jaar later is het nog steeds het meest herkenbare symbool ter wereld. De vreselijke dood die het in herinnering brengt, moet het tot een extra krachtige meme hebben gemaakt. Maar laten we een stap doen buiten de ons zo vertrouwde wereld van het christendom en nadenken over hoe men destijds tegen de kruisiging aankeek. In onze huidige, gevoelige tijd is het meer dan een beetje macaber dat een grote ethische beweging een afbeelding van een gruwelijk martelwerktuig als symbool gebruikt. (Stelt u zich voor dat een douchekop werd gebruikt als symbool voor een Holocaustmuseum of dat de overlevenden van de genocide in Rwanda een godsdienst begonnen rond het symbool van een machete.) Meer ter zake is welke les de eerste christenen trokken uit de kruisiging. Tegenwoordig zou een dergelijke barbarij voor mensen aanleiding zijn om verzet tegen een wreed regime te organiseren of te eisen dat geen levend wezen nog ooit deze marteling hoeft te ondergaan. Maar dat waren niet de lessen die de vroege christenen trokken. Nee, voor hen was de terechtstelling van Jezus een noodzakelijk onderdeel van het Goede Nieuws, de mooiste episode uit de geschiedenis. God heeft de wereld een enorme gunst bewezen door het goed te vinden dat de kruisiging plaatsvond: hij gaf de mensen uitstel van de straf voor hun zonden (in het bijzonder de zonde om af te stammen van een man en een vrouw die hem niet hadden gehoorzaamd). Hoewel hij oneindig machtig en barmhartig was, kon hij geen andere manier bedenken om dat te doen dan een onschuldig mens (zijn eigen zoon nog wel) door zijn armen en benen te laten spietsen en gruwelijk lijdend door verstikking te laten sterven. Zij die deze sadistische moord als geschenk van goddelijke barmhartigheid beschouwden, konden het eeuwige leven verdienen. Zij die de logica niet zagen, moesten eeuwig branden.

Volgens deze manier van denken is de marteldood geen onzegbare gruwel. Er zit een zonnige kant aan, deze dood is een weg naar verlossing, een deel van het goddelijk plan. Net als Jezus vonden de vroeg-christelijke heiligen een plek naast God doordat ze op ingenieuze manieren waren doodgemarteld. Meer dan duizend jaar lang beschreven christelijke martelaren deze kwellingen met een pornografisch aandoend genot.²⁸

Ik noem een paar heiligen die redelijk bekend zijn van naam, zo niet van doodsoorzaak. Sint-Pieter, apostel van Jezus en de eerste paus, werd ondersteboven gekruisigd. Sint-Andreas, de patroonheilige van Schotland, kwam aan zijn einde aan een X-vormig kruis, dat later in de vorm van diagonale strepen op de Union Jack werd verbeeld. Sint-Laurens werd levend geroosterd op een raamwerk, een detail waarvan maar weinig Canadezen, die zijn naam kennen van de Sint-Laurensrivier, de Sint-Laurens golf en van een grote boulevard in Montreal, op de hoogte zijn. Een andere heilige die herdacht wordt, is Sint-Catharina, die werd geradbraakt. Dit is een straf waarbij de beul het slachtoffer vastbond op een wagenwiel, zijn ledematen met een voorhamer stuksloeg, de verbrijzelde lichaamsdelen door de spaken vlocht en hem aan een paal ophees waar de vogels in hem konden pikken en hij langzaam stierf aan bloedingen en shock. (Het wiel van Catharina, vol scherpe punten, siert het schild van St. Catherine's College in Oxford.) Sint-Barbara, die haar naam gaf aan de prachtige Californische stad Santa Barbara, werd ondersteboven aan haar enkels opgehangen terwijl soldaten met ijzeren haken haar lichaam uit elkaar scheurden, haar borsten afsneden, haar wonden brandden met hete ijzers en op haar hoofd sloegen met van spijkers voorziene knuppels. En dan is er Sint-Joris, niet alleen de patroonheilige van Engeland, maar ook die van Palestina, Georgië, de kruistochten, de padvinderij en tientallen andere organisaties. Omdat God Joris telkens bleef reanimeren, werd hij vele malen achter elkaar doodgemarteld. Hij zat met gewichten aan zijn benen schrijlings op een scherp mes, werd geroosterd op een vuur, doorboord door zijn voeten, verpletterd door een wiel met scherpe punten, hij kreeg zestig spijkers in zijn hoofd gehamerd, zijn rug werd met kaarsen gebrand tot het vet eruit droop en vervolgens werd hij in tweeën gezaagd.

Dergelijke voyeuristische verhalen over martelaren waren niet bedoeld om woede op te wekken over de folteringen, maar om bewondering te wekken voor de moed van de martelaren. Net als bij Jezus werd het folteren als een goede zaak beschouwd. De heiligen verwelkomden

42 hun kwellingen, omdat hun lijden op aarde werd beloond met zaligheid in de volgende. De christelijke dichter Prudentius schreef over een martelaar: 'Zijn moeder was aanwezig en zag de voorbereidingen voor haar zoons dood, maar toonde geen tekenen van verdriet. Ze leek eerder blij telkens wanneer ze de sissend hete pan boven het olijfhout haar kind zag roosteren en schroeien.'²⁹ Sint-Laurens zou de patroonheilige worden van de cabaretiers, want terwijl hij op het rooster lag, zei hij tegen zijn beulen: 'Deze kant is nu wel gaar, draai me maar om en neem een hapje.' De beulen waren gewone kerels, bijrolacteurs; als ze in een kwaad daglicht kwamen te staan, was dat omdat ze ónze helden martelden, niet omdat ze beulen waren.

De vroege christenen prezen foltering ook als het verdiende loon voor zondaars. De meeste mensen hebben wel eens gehoord van de zeven hoofdzonden, in 590 n.Chr. gestandaardiseerd door paus Gregorius I. Minder mensen weten hoe men in de hel voor deze zonden werd bestraft:

Hoogmoed: radbraken
 Afgunst: in ijskoud water
 Gulzigheid: ratten, padden en slangen eten
 Wellust: smoren in vuur en zwavel
 Woede: ledematen worden afgehakt
 Hebzucht: in een ketel met kokende olie
 Luiheid: in een slangenkuil³⁰

Deze straffen duurden natuurlijk tot in de eeuwigheid.

Door wreedheden te heiligen schiep het vroege christendom een precedent voor het systematische martelen dat in het christelijke Europa meer dan duizend jaar een gewoonte zou blijven. Als u bekend bent met termen als radbraken, vierendelen, levend villen, geselen, de pijnbank, brandstapel, duimschroeven, wurgpaal, ijzeren maagd (een hol, open scharnierend standbeeld voorzien van spijkers, waaraan de heavy metal-band Iron Virgin later zijn naam zou ontleenen), kent u een fractie van de manieren waarop ketteren in de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd werden gemarteld.

Tijdens de Spaanse inquisitie kwamen kerkelijke functionarissen tot de conclusie dat de gedwongen bekering van duizenden voormalige joden niet was beklifd. Om de bekeerlingen te dwingen hun heimgelijke afvalligheid te bekennen, lieten de inquisiteurs hen met hun armen achter hun rug vastbinden en aan hun polsen ophijsen, waarna

ze hen met een reeks schokken weer lieten zakken, zodat hun pezen scheurden en hun armen uit de kom werden getrokken.³¹ Veel anderen werden levend verbrand, een lot dat ook ten deel viel aan Michael Servetus, omdat hij de Drie-eenheid in twijfel trok; aan Giordano Bruno, omdat hij (onder andere) meende dat de aarde rond de zon draaide; en aan William Tyndale omdat hij de Bijbel in het Engels had vertaald. Galileo, misschien wel het beroemdste slachtoffer van de inquisitie, kwam er makkelijk vanaf: ze lieten hem de folterwerktuigen alleen zien (in het bijzonder de pijnbank) en hij kreeg de gelegenheid om af te zien van de mening ‘dat de zon niet beweegt en het middelpunt is van de wereld, en dat de aarde beweegt en niet het middelpunt is’. Tegenwoordig zie je de pijnbank vaak in cartoons en worden er elastische ledematen op uitgerekt en slechte grappen bij gemaakt (‘Rek- en strek-oefening’; ‘Wie mooi wil zijn moet pijn lijden’). Maar in die tijd viel er niets te lachen. De Schotse reisauteur William Lithgow, een tijdgenoot van Galileo, beschreef zijn ervaringen op de pijnbank van de inquisitie:

43

Toen de hendels naar voren bogen, werden mijn knieën met zoveel kracht tegen de twee planken geduwd dat de zenuwen in mijn dijen scheurden en mijn knieschijven werden verbrijzeld. Mijn ogen bewogen schoksgewijs, mijn mond schuimde en mijn tanden klapperden als een roffelende trom. Mijn lippen trilden, ik kreunde heftig en het bloed brak uit bij mijn armen, gescheurde pezen, handen en knieën. Op het hoogtepunt van de pijn werd ik losgemaakt en op de vloer gezet, terwijl ze telkens bleven herhalen: ‘Beken! Beken!’³²

Hoewel veel protestanten het slachtoffer waren van martelingen, martelden ze zelf net zo goed als ze aan de macht waren. Van de vijftiende tot de achttiende eeuw verbrandden ze honderdduizend vrouwen op de brandstapel wegens hekserij.³³ Zoals zo vaak gebeurt in de geschiedenis van de wreedheid, werd er in later eeuwen luchthartig gedaan over deze verschrikkingen. In de populaire cultuur van vandaag zijn heksen geen slachtoffers die worden gemarteld en terechtgesteld, maar ondeugende stripfiguren of brutale verleidsters, zoals Broom-Hilda, Witch Hazel, Glinda, Samantha en de zusjes Halliwell in *Charmed*.

Martelen was in de christelijke wereld niet alleen een oude gewoonte, er was ook een morele reden voor. Voor wie werkelijk denkt dat mensen eeuwig worden verdoemd als ze Jezus niet aanvaardden als hun verlosser, is het de grootst mogelijke gunst dergelijke personen

te martelen totdat ze die waarheid erkennen: liever nu een paar uur ellende dan later een eeuwigheid lang. En iemand het zwijgen opleggen voordat hij anderen kan corrumperen en hem tot voorbeeld stellen om de rest af te schrikken, zijn verantwoordelijke maatregelen ten behoeve van de volksgezondheid. Sint-Augustinus toonde dit aan met vergelijkingen: een goede vader voorkomt dat zijn zoon een giftige slang oppakt en een goede tuinman snijdt een rotte tak weg om de rest van de boom te redden.³⁴ Jezus had zelf de beste methode aangewezen: 'Wie in Mij niet blijft, wordt weggegooid als een wijnrank en verdort; hij wordt verzameld, in het vuur geworpen en met de andere ranken verbrand' (Johannes 15:6).

44

Nogmaals, deze discussie voer ik niet om christenen ervan te beschuldigen dat ze foltering en vervolging billijken. Natuurlijk zijn vrome christenen tegenwoordig heel tolerant en humaan. Zelfs degenen die donderend vanaf televisiekansels preken, roepen niet op tot het levend verbranden van ketters of de moord op joden aan de wipgalg. De vraag is waarom niet, want hun geloof impliceert dat ze daar goed aan doen. Het antwoord is dat mensen in het Westen vandaag de dag hun religieuze ideologie als een aparte categorie zien. Als ze in kerken hun geloof belijden, doen ze dat op basis van overtuigingen die in tweeduizend jaar nauwelijks zijn veranderd. Maar in het dagelijks leven respecteren ze de moderne normen van geweldloosheid en verdraagzaamheid, een goedaardige hypocrisie waarvoor we allen dankbaar moeten zijn.

Middeleeuwse ridders

Als je het woord 'heilige' niet helemaal serieus moet nemen, dan geldt dat helemaal voor het woord 'ridderlijk'. De westerse cultuur dankt een paar bijzonder romantische beelden aan de legendes over ridders en jonkvrouwen uit de tijd van koning Arthur. Lancelot en Guinevere zijn archetypes van de romantische liefde, sir Galahad is de belichaming van de galante ridder. Over Camelot, koning Arthurs hof, werd begin jaren zestig een gelijknamige Broadwaymusical gemaakt en toen na de moord op John F. Kennedy bekend werd dat hij dol was geweest op de muziek ervan, werd Camelot een nostalgische term voor zijn regering. Kennedy's favoriete regels waren naar verluidt: 'Don't let it be forgot that once there was a spot / For one brief shining moment that was known as Camelot.' (Laat men niet vergeten dat er ooit plek was / voor een schitterend ogenblik genaamd Camelot.)

Maar de ridderlijke manier van leven raakte wel in de vergetelheid en dat is maar goed ook, want anders had die nooit zo'n fraai imago gehad. De middeleeuwse ridderromans, die spelen in de zesde eeuw en werden geschreven tussen de elfde en de dertiende eeuw, waren niet echt geschikt voor een Broadwaymusical. De mediëvist Richard Kaeuper telde het aantal extreem gewelddadige incidenten in de beroemdste van deze ridderromans, de dertiende-eeuwse *Lancelot*, en vond er gemiddeld één per vier pagina's.

Om ons te beperken tot kwantificeerbare gevallen: er worden minstens acht schedels gespleten (sommige tot aan de ogen, andere tot aan de tanden of de kin), acht van hun paard gevallen mannen worden bewust vertrapt onder de enorme hoeven van overwinnende strijdrossen (zodat ze herhaaldelijk flauwvallen van de pijn), er vinden vijf onthoofdingen plaats, twee schouders worden in hun geheel afgehouden, drie handen worden afgehakt, drie armen worden op verschillende lengtes geamputeerd, een ridder wordt in een laaiend vuur gegooid en twee ridders worden met een katapult afgeschoten en sterven onmiddellijk. Een vrouw wordt door een ridder in ijzeren banden gesnoerd, een andere wordt jarenlang door God in een bad met kokend water gezet, weer een andere wordt ternauwernood gemist door een geworpen lans. Vrouwen worden vaak ontvoerd en we horen op een gegeven moment over veertig verkrachtingen. [...]

45

Behalve deze makkelijk opsombare daden zijn er verslagen van drie privéoorlogen (met, in een geval, honderd slachtoffers aan de ene kant, en vijfhonderd gifdoden aan de andere). [...] Tijdens een toernooi doodt Lancelot om de stemming erin te krijgen de eerste man die hij tegenkomt met zijn lans en gaat de anderen met getrokken zwaard te lijf. '[Hij] sloeg links en rechts, doodde de paarden tegelijk met de ridders, hakte handen en voeten, hoofden en armen, schouders en dijnen af. Hij velde degenen boven hem wanneer hij hen tegenkwam, en liet in zijn kielzog treurnis achter, want de hele aarde baadde in bloed, waar hij ook ging.'³⁵

Hoe hebben deze ridders ooit een reputatie van gentlemen kunnen verwerven? Volgens *Lancelot* 'had Lancelot de gewoonte nooit een ridder te doden die om genade smeekte, tenzij hij vooraf had gezworen hem wel te doden of hij er niet omheen kon'.³⁶

Wat betreft hun veel geroemde omgang met dames: er is een ridder die een prinses het hof maakt door haar te beloven om namens haar

de mooiste vrouw die hij kan vinden te verkrachten; zijn rivaal belooft haar de hoofden te sturen van ridders die door hem in toernooien worden verslagen. Ridders beschermen dames, maar alleen om te voorkomen dat ze worden ontvoerd door andere ridders. In *Lancelot* staat: 'De gewoonten in het koninkrijk Logres zijn van dien aard dat als een dame of een meisje alleen reist, ze niemand hoeft te vrezen. Maar als ze in het gezelschap van een ridder reist en een andere ridder haar door strijd kan veroveren, kan de winnaar een meisje of dame op elke wijze nemen die hij wenst, zonder zich te schamen of zich schuldig te voelen.'³⁷ Vermoedelijk is dat niet wat de meeste mensen vandaag de dag met 'ridderlijkheid' bedoelen.

46

Het vroegmoderne Europa

Zoals we in hoofdstuk 3 zullen zien, wordt het middeleeuwse Europa stabielier als de ridderlijke krijgsheren onder het gezag komen te staan van de monarchen van gecentraliseerde koninkrijken. Maar deze koningen en koninginnen waren net zomin toonbeelden van nobelheid.

Veel schoolkinderen in de Britse Commonwealth leren met behulp van het volgende ezelsbruggetje een van de belangrijkste gebeurtenissen in de Britse geschiedenis:

King Henry the Eighth, to six wives he was wedded:

One died, one survived, two divorced, two beheaded.

[Koning Hendrik de Achtste, met zes vrouwen was hij getrouwd:

Een overleed, een leefde door, twee scheidde, twee werden onthoofd.]

Onthoofd! In 1536 liet Hendrik zijn vrouw Anna Boleyn onthoofden na haar vals te hebben beschuldigd van overspel en verraad. Ze had een zoon van hem gebaar die stierf, bovendien voelde hij zich aange trokken tot een van haar hofdames. Twee vrouwen later verdacht hij Catherine Howard van overspel en liet hij ook haar onthoofden. (Toeristen die de Tower of London bezoeken kunnen het hakblok bekijken waarop ze onder de bijl ging.) Henry was van de jalouse soort: hij liet ook een oude vriend van Catherine uitrekken en vierendelen, dat wil zeggen, hij liet hem ophangen, maar vervolgens weer losmaken terwijl hij nog leefde, waarna hij hem liet openrijten, castreren, onthoofden en in vieren hakken.

De troon werd geërfd door Hendriks zoon Edward, ging vervolgens naar Hendriks dochter Maria en ten slotte naar een andere dochter, Elizabeth. Maria Tudor kreeg haar bijnaam Bloody Mary niet omdat ze tomatensap met wodka dronk, maar omdat ze driehonderd religieus andersdenkenden op de brandstapel liet verbranden. Zowel zij als haar zuster hielden de familietraditie voor het oplossen van binnenlandse problemen hoog. Maria Tudor zette Elizabeth gevangen, en zag toe op de terechtstelling van hun nicht, lady Jane Grey. Elizabeth liet op haar beurt 123 priesters vierendelen, haar nicht Maria Stuart terechtstellen en andere vijanden martelen met handboeien die hun botten versplinterden (ook te bezichtigen in de toren). De Britse koninklijke familie krijgt tegenwoordig heel wat te horen over haar tekortkomingen, variërend van botheid tot ontrouw, terwijl je zou denken dat ze enige lof verdienen dat ze nog geen enkel familielid hebben laten onthoofden en geen enkele rivaal hebben laten verbranden of vierendelen.

47

Ondanks al die martelingen die ze liet uitvoeren, is Elizabeth I een van de meest vereerde monarchen. Ze wordt beschouwd als koningin van een gouden eeuw waarin het land en de kunsten floreerden, met name het theater. Het is geen nieuws dat Shakespeares tragedies veel geweld bevatten. Maar zijn fictieve werelden zijn zo barbaars dat ze zelfs het tegenwoordige publiek schokken, terwijl dat echt wel wat gewend is. Hendrik v, hoofdpersoon van Shakespeares gelijknamige toneelstuk (*Henry v*), stelt tijdens de Honderdjarige Oorlog het volgende ultimatum aan een Frans dorp:

*Why, in a moment look to see
The blind and bloody soldier with foul hand
Defile the locks of your shrill-shrieking daughters;
Your fathers taken by the silver beards,
And their most reverend heads dash'd to the walls,
Your naked infants spitted upon pikes.*

[Kijk, straks ziet u

de blinde, bloederige soldaat met gore handen
de lokken van uw schrill krijsende dochters ontieren;
uw vaders bij hun zilveren baard gegrepen,
hun eerbiedwaardige hoofden tegen de muur gebeukt,
uw naakte baby's gespietst op pieken.]

In *King Lear* steekt de hertog van Cornwall de ogen van de graaf van Gloucester uit met de woorden: 'Out, vile jelly!' (Eruit jij, glibber).